

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

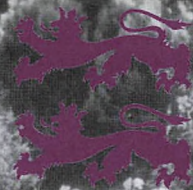
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

4

HANS BONDE

BONDEGAARD, SKOVBY

∞ 9. 12. 1892 + 22. 1. 1972

THORA J. BONDE

∞ 29. 7. 1906 + 23. 4. 1990

HVIL I FRED.

NUMMER 9
SEPTEMBER

2003

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
160 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83

E-mail:
hist.samf.sdj@netbruger.dk
Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
email: kf@isl.dk

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Rodekær 1
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

Engelen 211
I 1510 byggede kong Hans et orlogsskib af hidtil ukendte dimensioner i Danmark. Christian Bo Bojesen argumenterer her for, at skibet blev bygget i Sønderborg, som på dette tidspunkt havde de nødvendige faciliteter til at bygge et så stort skib.

Englefigur fortæller kulturhistorie 218
Kirkegårdene rummer mange kulturhistoriske perler. Anne-Birgit Willumsen fortæller historien bag et gravminde med en helt særlig engel på Sct. Marie Sogns kirkegård i Sønderborg.

Da verdensbranden blev tændt 222
Sådan indleder Andreas Grau sin beretning om dagene i begyndelsen af august 1914, hvor han og andre danske sønderjyder blev fængslet i forbindelse med udbruddet af Første Verdenskrig. Kirsten Grau Nielsen bringer her udpluk af hans erindringer om de første dage af august 1914.

Set og sket i grænselandet 226
April kvartal var i avisspalterne ikke mindst præget af en voldsom og langvarig debat om festligholdelsen af Dybbøldagen. H.E. Sørensen har set på debatten og andre begivenheder i grænselandet.

Bognyt 235

Det sker – på de sønderjyske museer 236

Bagsiden om forsiden 239
Anne-Birgit Willumsen fortæller om gravmindernes symbolik.

Forsidebilled:

Gravsten over Hans og Thora Bonde på Lysabild kirkegård. Øverst på stenen ses boelsmærket for gården »Bondegaard« i Skovby. Foto: Anne-Birgit Willumsen.

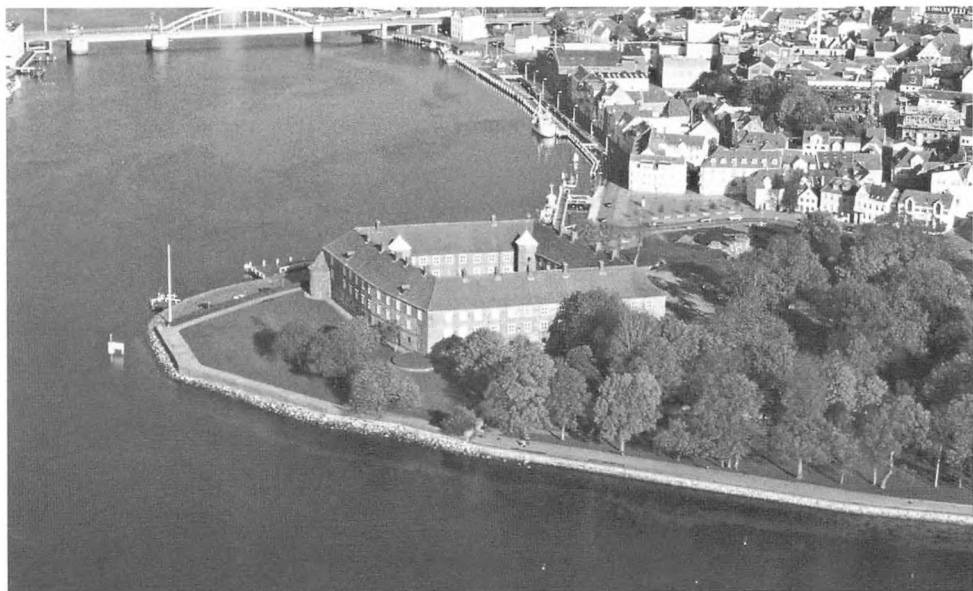
Engelen

Af CHRISTIAN BO BOJESEN

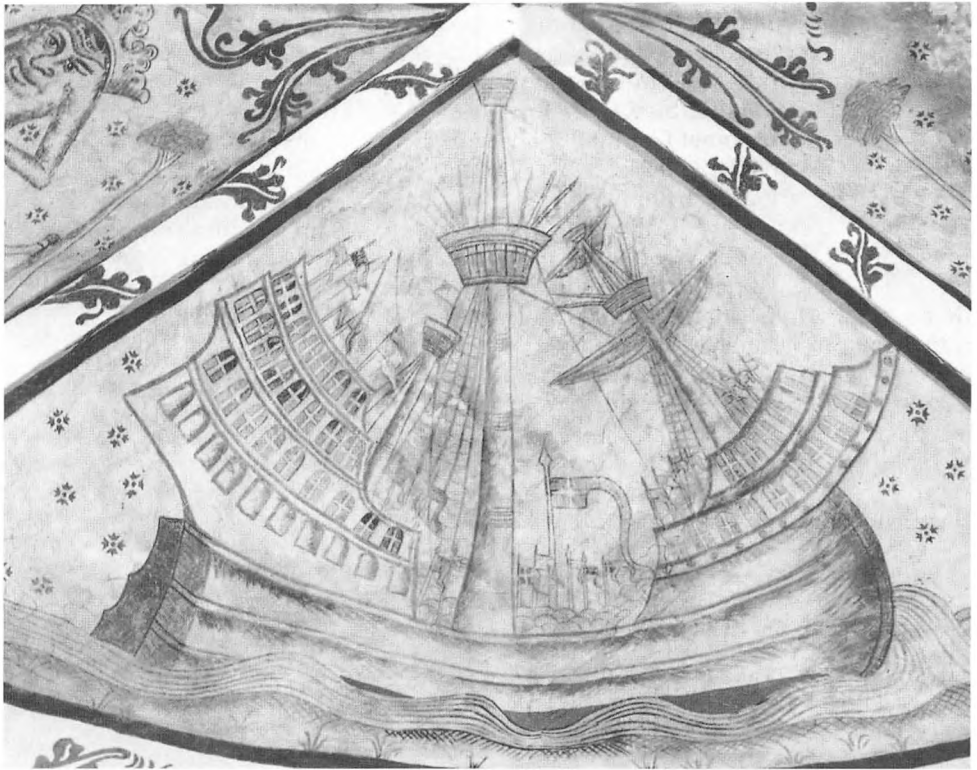
I 1510 byggede kong Hans et orlogsskib af hidtil ukendte dimensioner i Danmark. Christian Bo Bojesen argumenterer her for, at skibet blev bygget i Sønderborg, som på dette tidspunkt havde de nødvendige faciliteter til at bygge et så stort skib.

I forskellige fremstillinger oplyses, at kong Hans's skib »Engelen« blev bygget i henholdsvis Kalundborg, København og Slotø i Naskov fjord. Alt peger dog på, at skibet blev bygget i Sønderborg. »Engelen«, som stod færdig i efteråret 1510, var et kolossalt skib efter datidens forhold på 400 læster og en besætning på ca. 600 - 700 mand. Dette skal sammenlignes med, at normale handelsskibe var på ca. 100 læster. Bygningen af så

stort et skib fortæller os, at Sønderborg må have haft den nødvendige værftskapacitet og mange ressourcer i form af træ og lignende til at kunne klare denne kæmpeopgave. Det træ, der blev brugt til den nye danske flåde, kom både fra danske skove og fra f.eks. Danzig til master. »Engelen« var et af Europas første egentlige orlogsskibe og kong Hans's største skib til den nye danske flåde, som skulle kunne hamle op med hanseaternes flåde. Nye skibstyper og nye våben - kanonen - havde ændret krigsførelsen gennemgribende, og »Engelen«, som på det tidspunkt var det største skib i Østersøen, blev bygget med et eneste formål: At fungere som krigsskib. Tidligere bestod flåden af skibe, der havde andre formål,

Luftfoto af Sønderborg Slot ved indsejlingen til havnen. Foto: Hans Arne Madsen. Museet på Sønderborg Slot.

Kalkmaleri fra Voldby kirke, Djurs Nørreherred. Orlogsfartøj fra omkring 1500, som kunne være »Engelen«.

men i krige blev eksproprierede og udrustede som orlogsskibe. Altså ikke deciderede krigsskibe. »Engelens« søsterskib »Maria« blev bygget senere enten på værftet på Slotø i Nakskov fjord eller på Bremerholm i København.

I middelalderen tyder meget på, at kravene til en brugbar havn har drejet sig om en sejldybde på ca. 2 - 4 meter, en god ankerplads og en jævn, flad strandbred, hvor skibene kunne hales op om vinteren. Hver enkelt by har naturligvis sine egne naturgivne forhold, men der er et mønster i de højmiddelalderlige byers placering, der fortæller om søfartens betydning på landsbasis og for den enkelte by. Sønderborg havde alle disse faciliteter:

1. En kongeborg
2. Adgangsveje fra landsiden til ressourcetilførsler
3. En dyb, beskyttet havn
4. Gode besejlingsforhold
5. En kyst velegnet til landing

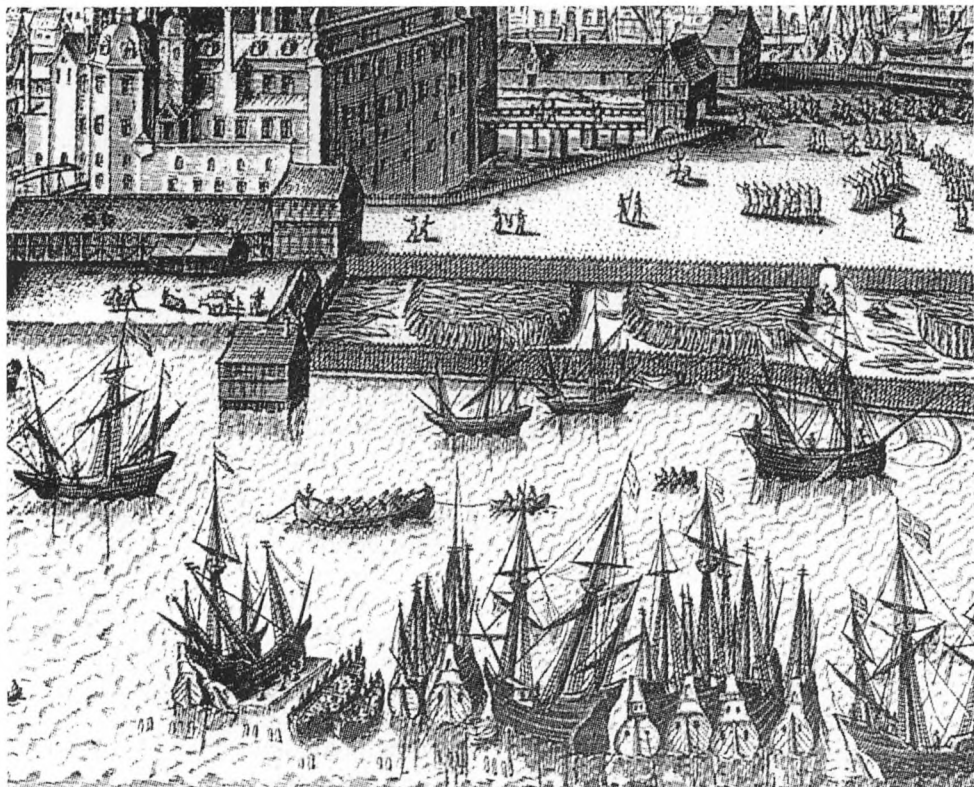
I 1495 overtog kong Hans Sønderborg slot og opholdt sig derfor ofte i byen, særligt i årene efter 1500. Det er på samme tid, han indleder sit projekt med opbygningen af en orlogsslåde, og hans flåde voksede til 28 skibe. Den var stor, når den sammenlignes med de største orlogsslåder i Europa, f.eks. i England og Frankrig, hvor skibe også hér blev bygget som deciderede krigsskibe.

Kong Hans beordrede orlogsværfter

placeret rundt i landet, hvor det største kom til at ligge i København på Bremerholm. Fra det tidspunkt og frem til midten af 1800-tallet blev dette område, senere med navnet Gammelholm, hjemsted for den danske flåde.

Et af de nye orlogssværfter blev anlagt på Slotø i Nakskov fjord. Tidligere museumsdirektør på Sønderborg slot Jørgen Slettebo påviste, at dette værfts udseende og placering på mange punkter kan minde om topografien i Sønderborg. Det er derfor nødvendigt at se lidt på borgen Engelborg, der lå på Slotø. Engelborgs centralanlæg er det store, cirkulære teglstenstårn. Mod nord, hvor flankemurene rammer tårnet, er der en åbning på ca. en meter ind i tårnet. Tårnet er udstyret med

skydeskår. Det arkæologiske kildemateriale fortæller, at der er tale om skibsværft og fæstning i forening, og at anlægget går tilbage til kong Hans. Ud fra topografiske lighedspunkter placerede Slettebo et tilsvarende skibsværft i Sønderborg ved Søndergades udmunding i Brogade og Søndertorv i den sydlige del af havnen. Teorien hviler på de mange lighedspunkter med skibsværftet på Slotø. Særlig Sønderborg slots nordvesttårns placering i forhold til Allsunds kystlinie er interessant. Nordvesttårnet er opført kort efter 1500, og der har oprindeligt været fire kanonskydeskår. Herfra har kanonerne haft sigte ud over Allsunds sydlige indsejling og mod nordøst ind over havnen. Slettebo konkluderede, at det sidste nok

Udsnit af Joh. Wijks stik. Et skib ligger krænget til siden ved bradebænken for at blive overhalet.

Udsnit af svensk kort over Sønderborg 1657.

har været det vigtigste - at beskytte værftet. Nøjagtig som det var tilfældet med Engelborg.

I 1510 fik borgerne i Sønderborg ordre om at bygge et skib til orlogsflåden. Kongen gav ordre i brev til Eske Bille og hr. Anders Hemmingssøn om en jagt, som Claus v. Raaden sidst havde i søen, at bemande den og at lade den med bøsse og takkel m. m. til brug ved skibsbygningen ved Sønderborg.

Kongen gav selvfølgelig ikke en sådan ordre, hvis den ikke var gennemførlig. Derfor har der allerede ligget et værft, som har været velrenommeret og har haft kapacitet til denne meget store opgave. Samme år, da krigen med Lübeck brød ud, sejlede rådmændene Herman Messmann og Herman Falck fra Trave med fem skibe og beretter den 29. april 1510 til Rostock, at »...Item wy dencken uns to fogen myt den ersten wyndt na

Sondersborch in den Belt, um dat nye schyp to vordelgen, Godt gheve uns lucke unde ghuydt eventuyr...« Lübecks klage til hertug Frederik af Slesvig-Holsten den 10. maj 1510 over bl.a. »... dat syn konichlike werde langewile unde noch jegenwoordigen to Sundersborch eyn mercklich schip maken und bereden leth...« og svaret 24. maj »...Sonder des nouwen schiffsz halben, das gemelt ko. w. in Sunderburg bauwen lyst, geben wyr euch zu irkennen, das wyr gleublich bericht irfaren, dasselb schiff langst vor der vorzigellung gemeynlich mit alleme fur-rath zu buwen angefangen ist.« Kilderne viser, at det var et af de store orlogsskibe - »Maria« eller »Engelen«. Vi ved, at skibet »Engelen« var det skib, der blev først færdigt, og det derfor blev bygget i Sønderborg.

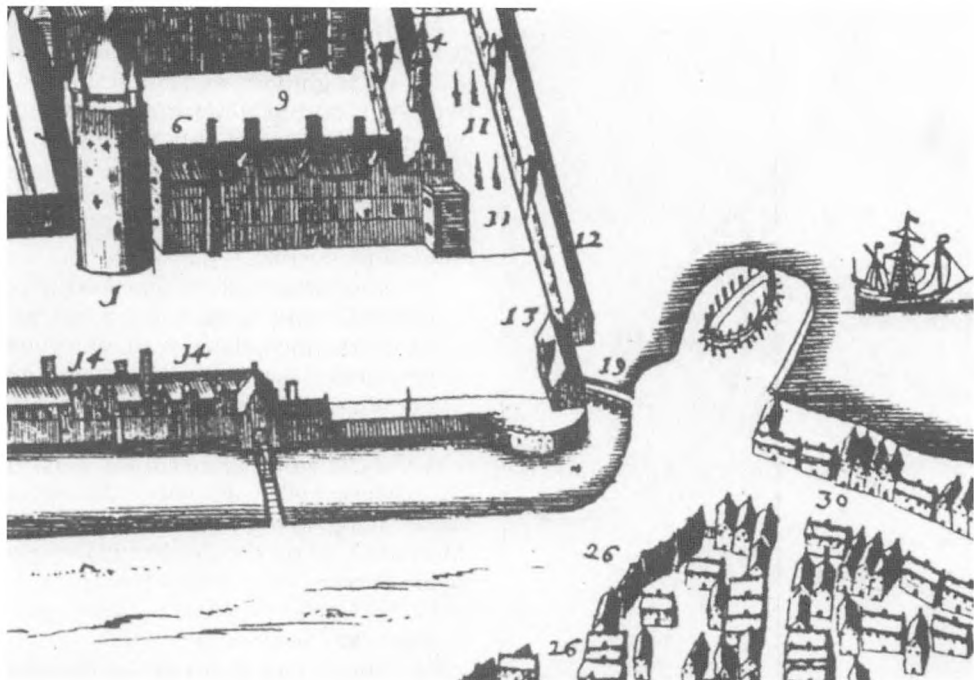
Skibsværftet i Sønderborg

Vi har ingen konstruktionstegninger til skibet, for det blev først brugt meget senere i skibsbyggeri. Men samtidige skibe var kravelbyggede, hvilket vil sige, at plankerne til beklædningen lå kant mod kant (modsat f.eks. vikingeskibe som var klinkbyggede). De var naglede til spanterne og nåderne kalfatrede. Et indtryk af skibet »Engelen« kan vi få fra et kalkmaleri i Voldby kirke.

Bygningsmaterialet til »Engelen« var ca. 1.000 egetræer, og det kan beregnes til ca. to ha. skov, hvoraf det meste er kommet fra skovene lige omkring Sønderborg. Her lå et kæmpe ressourceområde.

Bedding og bradebænk

Byggeriet af så stort et skib som »Engelen« har krævet plads og kapacitet i form af bedding og bradebænk. Hvor meget kan udgravninger i København give en anelse om. I forbindelse med Ørestadsselskabets anlæggelse af Københavns Minimetrotødte man i september 1996 på et gam-

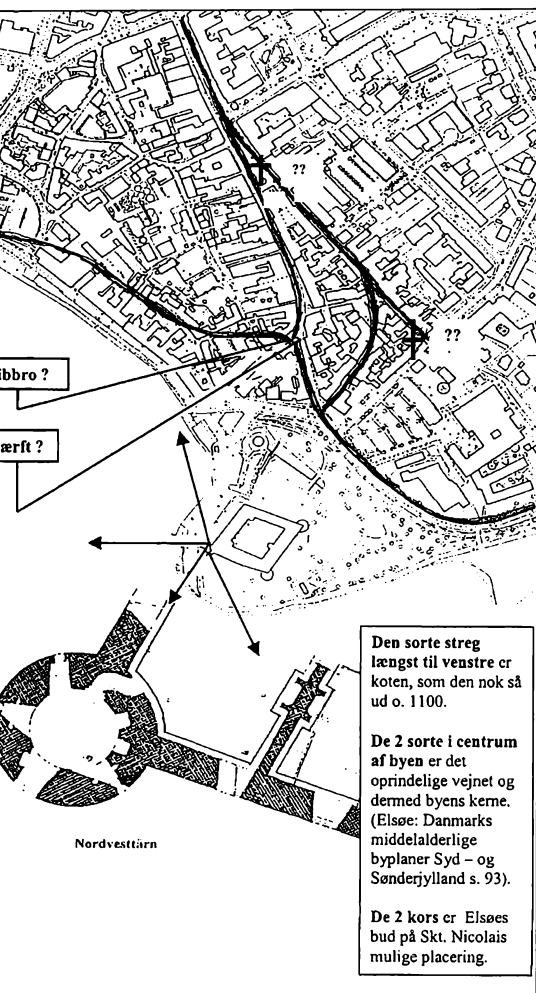
Udsnit af Reesens kort over Sønderborg i 1600-tallet.

melt bolværk fra Københavns første orlogsværft, Gammelholm. De arkæologiske undersøgelser omfattede udgravning af to beddinger, en bradebænk og en skibbro mellem 1650 og 1770. Det er ganske vist fra en senere periode, men grundlæggende har teknik og brug af bedding og bradebænk ikke ændret sig afgørende fra 1510. Fundet af en række svære egepæle, som står 1,5 m inden for det fundne bolværksforløb, har givet overvejelser om forbindelse med kølhalingspladsen = bradebænken, som netop krævede svære forankringer i jorden. På et stik af Joh. Wijk fra 1611 over København kan vi se bradebænken. Igen er der ganske vist 100 år imellem dette stik og bygningen af »Engelen«, men princippet er det samme, så vi kan få et indtryk af, hvor meget en bradebænk har fyldt op.

I havne til skibsbyggeri var beddinger og bradebænke nødvendige. Beddingen

er det underlag, hvor skibet står, når det bliver bygget. Beddingen består af et skråplan, der hælder ned mod vandet. Oven på det er der anbragt kølklodser og sideklodslag, som bruges til understøttelse af skibets køl og skrog. Beddingen skal være solidt funderet med piloteringspæle, således at den ikke sætter sig og skroget deformeres. I København er der tale om anlæg med bedding og bradebænk efter 1660, hvor beddingens fald var på 5-10% ned mod vandet. Den var ca. 24 m lang og ca. 13 m bred i den ene ende og 7,5 m i den anden. Den var piloteret med ca. 400 piloteringspæle. Oven på piloteringspælene var der placeret ca. 24 tværgående egetræsstrøer. Midterkonstruktionen, som kaldes »Fisken«, skulle være ekstra kraftig og var derfor lavet af egetræ, da den har skullet understøtte kølkonstruktionen. Beddinger og bradebænk har været konstrueret efter de topografiske for-

Den sorte streg længst til venstre er koten, som den nok så ud o. 1100.

De 2 sorte i centrum af byen er det oprindelige vejnet og dermed byens kerne. (Elsøe: Danmarks middelalderlige byplaner Syd- og Sønderjylland s. 93).

De 2 kors er Elsøes bud på Sct. Nicolais mulige placering.

Udsnit af moderne kort over Sønderborg. De to kors er Jørgen Elsøe Jensens bud på Sct. Nicolais mulige placering.

hold og de aktuelle behov. Ved bradebænken krænges tomme skibe over og kølhales ved hjælp af svære taljer, som går fra toppen af undermasten til faste gangspil på land. Samtidig går der taljer ud til pæle i vandet for at forhindre, at skibet rammer bradebænken. Bradebænken i København måler 11 x 20 m.

Sønderborgs topografi ligner på mange måder Københavns, og teknikken ved skibsbygning stiller de samme krav til bygning af træskibe. Derfor er det rimeligt at analysere til Sønderborg for at få et indtryk af hele den samlede konstruktion, og hvor meget den har fyldt op i det område, der i dag udgøres af Sønderbro.

Der findes ingen samtidige kort over Sønderborg med kong Hans's orlogsværft. Så vi er nødsaget til at bruge kortmateriale over Sønderborg fra en senere tid.

På side 214 ses et udsnit af svensk kort over Sønderborg fra 1657 – 1660. De svenske kort, som blev udarbejdet under svenskekrigene med krigsførsel for øje, må betragtes som meget troværdige. Området foran Brogade er nu fyldt op og må ligge oven på kong Hans' gamle skibsværft.

På side 215 ses et udsnit af Reesens kort over Sønderborg i 1600-tallet. På det svenske kort er der ikke indtegnet et skibsværft, der rager ud i Allsund. Reesen har nok villet vise, at der har ligget et værft, som har fyldt godt op. Men topografien til bedding og bradebænk har krævet, at kysten har haft et fald på 5-10%, således som det var tilfældet i København.

I Sønderborg har arkæolog Tenna Kristensen fra Haderslev Museum i 1999 i forbindelse med omlægningen af St. Rådhusgade konstateret, at kystlinien oprindeligt er gået højere op i Brogade end tidligere antaget. Der må have ligget en større bugt, som kan have ydet den nødvendige beskyttelse for skibsfarten. Også Nationalmuseets marinarkæologiske afdeling har været på arbejde i havnen. Hvilke resultater det giver, må tiden vise. Det vil nok være vanskeligt at finde rester af skibe og værft i Sønderborg pga. den stærke strøm, men der er med garanti rester af skibe og værft nede under

arealet mellem slottet og den oprindelige kystlinie. Disse rester finder vi aldrig. Kortet med værft og skibbroens placering i forhold til slottet omkring 1500 er et forsøg på at opstille et billede af topografien omkring Sønderborg i relation til skibsbyggeriet.

Sønderborg blev en søfartsby og flådestation for kongemagten. Allerede i 1469 gav rådet i Lübeck svar til Claus Rantzau, at grev Gerd var ved at bemande en holk (stort skib), der lå i Sønderborg ved Allsund. I 1526 efter Christian II's afgang og under Frederik I skriver Danmarks riges råd atter til købstæder og Sønderborg, som sædvanligvis har bygget skibe, om skibsbyggeri. Christian III. benyttede skibsværftet til udrustning af ti skibe i perioden 1534 – 1536, og der blev i 1535 udskrevet ni bådsmand til flåden. Historikerne antager, at Sønderborg i middelalderen har haft to skibbroer, hvor Sønderbro således har været den ældste. Skibbroen ved Nørrebro måtte fornyes i 1565, hvilket tyder på, at den har været brugt i en lang periode.

»Engelens« skæbne

Hvordan »Engelen« var udrustet, ved vi ikke, men vi har en opgivelse af bestykningen på et dansk orlogsskib fra 1511:

- 2 halve messingkartover med kamre
- 6 halve skærnbrækkere
- 6 stenbøsser (skød med stenlugler)
- 42 skerpentiner, små og store
- 6 hagebøsser (rælingskanoner)

Det tidligere citerede brev viser, at armeringen og udrustningen af orlogsskibet er foregået i Sønderborg med udrustning importeret fra Holland. Men kongemagten var ved at opbygge en egen produktion af kanoner og krudt. Fra regnskaber ved vi, at der i forbindelse med de erhverv er blevet betalt løn til Hans bøsse-mester samt til hans seks svende, og der høres ofte om Oluf pulvermester.

Christian II lånte »Engelen« ud til Nederlandene. I en beretning fra Holland står der om skibets ankomst: »I dette år 1514 i maj måned ankom til havnen i Veer et forfærdeligt stort skib, som hed »Engelen«, hvis lige og størrelse aldrig tidligere havde været set i Zeeland. Det kom fra kong Christian af Danmark, den anden af dette navn....«. Fra svensk side meldes det, at kongens skib »Engelen« lå i Holland, og det siges, at han har skænket det til hertug Karl (kejser Maximilians søn). Karl brugte det, da han i 1516 sejlede til Spanien for at blive konge der. Muligvis er det brændt, men »Engelen« kom aldrig tilbage til Danmark .

Litteratur

- »Kulturhistorisk leksikon for middelalderen« bd. 9, s. 274 – 275.
- Jørgen Barfod: »Flådens fødsel«, Kbh. 1990.
- N. E. Tuxen: »Kong Hans' krigsskibe Engelen og Maria« i: Tidsskrift for søvæsen 1891.
- »Dansk søfartshistorie« bd. 1. Kbh. 1997.
- Palle Schiellerup: »Bedding og bradebænk i Grønnegårds havn, København« i: Fabrik og Bolig nr. 1 1999.
- »Sønderborg bys historie« Sønderborg 1960.
- Jørgen Elsåe Jensen: »Danmarks middelalderlige byplaner« bd. 2, Odense 1992.
- Ingolf Ericsson: »Engelborg på Slot«. i: Hikuin 14, s. 261 - 274.
- Jørgen Slettebo: »Sønderborg slot - restaure-ring og historie« i: Fra Als og Sundeved, hefte 52, 1975.
- Sø og havn - glimt fra ældre tiders søfart i Sønderborg amt, i: Fra Als og Sundeved 1961, s. 25 - 33.
- William Christensen: »Missiver fra Christiern d. 1's og Hans's tid«. Kbh. 1912-14, bd. 1 nr. 303.
- Hanserecesse abt. 3 bd. 5 nr. 573, 603 og 609.
- Marinarkæologisk Nyhedsbrev fra Roskilde nr. 7, 1996, s. 18 - 19.
- Sønderjysk Månedsskrift nr. 10, 1999, s. 241.
- Danske samlinger V, 2. hefte, s. 105.
- Fra Als og Sundeved, bd. 49, 1970, s. 12.

Englefigur fortæller kulturhistorie

Af ANNE-BIRGIT WILLUMSEN

Et stykke sønderjysk kulturhistorie i form af et gravminde som en engel kan i smukt restaureret stand igen ses på Sct. Marie Sogns kirkegård i Sønderborg. Anne-Birgit Willumsen fortæller historien bag den særlige engel.

Englen, som nu er én af de meget få af sin art i Sønderjylland, blev i 1907 sat på et familiegravsted på kirkegården. Der stod dette fromhedssymbol i mange år på sin sokkel, og i 1991 udløb fredningstiden for gravstedet. Normalt ville det herefter blive nedlagt, og sten og engel fjernet.

Men kirkegårdsleder Allan Krank ville det anderledes. Han har »kendt« englen fra sin barndom og kunne se det unikke ved den, selvom tidens tand havde tæret sådan, at den med hul ryg mere lignede en elverpige end en engel. Han fik kirkegårdsudvalgets støtte til at finde ud af, om figuren kunne restaureres.

At englen, som er lavet i Geislingen i nærheden af München, i det hele taget har fundet sin plads på kirkegården i Sønderborg, hænger sammen med udlændighedstiden fra 1864 til 1920. I den periode var et sådant gravmæle ikke usædvanligt. Men at der nu er så få af disse specielle gravminder tilbage skyldes blandt andet, at meget metal blev konfiskeret og smeltet om under Første Verdenskrig. Den skæbne overgik Sct. Marie Kirkes klokker, mens englen fik lov at blive stående.

Englen til København

Kirkegårdslederens første henvendelse om restaurering af englen gik til Nationalmuseets Bevaringsafdeling, som bad om at få den til Lyngby. På det tidspunkt var den fjernet fra kirkegården og

opbevaret tørt, sådan at der ikke skulle ske yderligere skader med indtrængende vand og frost. Men de allerede eksisterende skader var også rigelige.

Bevaringsafdelingen lavede en besigtigelsesrapport og kom med tre forslag til kirkegårdsudvalget. De gik på henholdsvis restaurering, kopiering og en helt ny skulptur.

Kirkegårdsudvalget var stemt for restaurering, men Nationalmuseets overslag var temmelig pebret. Det forskrækkede yderligere ved ikke at være et endeligt overslag, men et overslag på et antal skønnede timer. Så kom kirkegårdsudvalget i forbindelse med kunstneren Thorkild Junggreen Have i Allingåbro. Han arbejder blandt andet med metal. Tilbuddet fra ham så anderledes ud, men var alligevel af et omfang, så beløbet ikke blot kunne tages af budgettet. Næste trin var derfor at få englen fredet, hvorpå man kunne søge fonde om beløb til istandsættelsen.

Der blev sendt 22 breve af sted. »Dronning Margrethe og Prins Henriks fond« fandt det værd at støtte arbejdet. Derfra kom 10.000 kr. Restbeløbet fandt menighedsrådet selv.

En lang proces

Det, der er så specielt ved englen, er, at den ligner bronze, men er af galvanoplastik. Den er udført på Galvanoplastische Kunstanstalt i Geislingen i Sydtykland ved en fremstillingsmetode, hvor kobber blev udfældet elektrolytisk i formstykker - i en negativ form - og derefter loddet sammen med tin. Kobberet har ligget som en tynd hud, hvori der blev fyldt et støbemateriale og inderst sat jernstivere.

Det kom til at tage længere tid end først beregnet at restaurere englen. Thorkild Junggreen Have måtte skille den fuldstændigt ad for at finde ud af, hvordan den oprindeligt var sat sammen. Herved kom det frem, hvorfor skaderne nu var så omfattende. Jernstiverne i figuren var rustet, og den støbemasse, som lå inden i kobberhuden, var fremstillet af gips, harpiks og voks, som havde suget vand og var ved at smuldre.

Hele den smuldrende masse blev skrabet ud og kobberet rensset i citronsyre. Der blev støbt en ny vinge og arm, ligesom Junggreen Have også lavede den rose, englen har i hånden. Alt blev loddet sammen med sølv frem for tin, og til sidst blev figuren patineret. Englen er nu hul med afstivninger indeni, for det passer bedst til klimaet på disse breddegrader.

Nu kan man spørge, om det var værd at bruge omkring 100.000 kr. på at få en engel til at genopstå. Svaret er et stort JA, for den er én af de meget få engle, der eksisterer i landsdelen. Undertegnede, som har registreret bevaringsværdige gravsteder i Sønderborg Provsti, er kun stødt på en mere, og har kendskab til en i Haderslev Provsti. Så få er der tilbage af en gravmælekultur, som var langt mere almindelig for 100 år siden.

Katalog over engle

Englefigurerne blev fremstillet i årene 1867 til 1914. Begyndelsesåret hænger sammen med opfindelsen af dynamoen. Uden den kunne der ikke laves strøm til galvanisering. Og slutåret er naturligvis begyndelsen på Første Verdenskrig, hvor metal ikke længere kunne undværes til fromhedssymboler på kirkegårde.

Fabrikken i Geislingen havde indtil da en omfattende produktion af engle, som en billedhugger, Raimund Liebhaber, lavede tegninger til. De fandtes i forskellige størrelser. Et katalog fra den tid viser engle på fra under en meter og indtil

Englen, da den med knækkede vinger og hul ryg lignede en elverpige. Den brune farve skyldes, at figuren er blevet afsyret. Foto: Allan Krank

omkring to meters højde. De kunne stå med en rose eller et palmeblad, måske en tornekrone og have et kors bagved. Fabrikken havde en stor produktion, men også principper om afsætningen. En englefigur fra Geislingen skulle være noget

Thorkild Junggreen Have med sin engel med udfoldede vinger og rose i hånden den dag englen vendte hjem til Sønderborg. Foto: Allan Krank.

særligt, og derfor solgte fabrikken kun én af hver type engel til hver kirkegård.

Af en prisliste fra 1903 fremgår, at en engel på 1,16 meter med palmeblad i hånden ikke længere må sælges til kirkegården i Köln, og at en anden type med rose i hånden allerede står på kirkegården i Hamborg, hvorfor der ikke kan sælges flere af den slags dertil.

En dyr fornøjelse

Ser man på priserne, kan det overraske, at der alligevel er solgt en del til kunder

med et beskedent budget, som det var tilfældet med englen i Sønderborg. Den dyreste figur i 1903-kataloget er en 1,75 meter høj engel med tornekrans, udfoldede vinger og fakkel. Den kostede med sokkel 3.000 mark. Den billigste har sammenfoldede vinger og er 78 cm høj. Den løb op i 550 mark.

Ganske vist stammer englene fra en tid, hvor man gjorde mere ud af gravsteder end nu. Stenene var ofte meget store og med omfattende inskriptioner om afdøde. Der var tit tale om familiegavsteder, i hvilke slægtled efter slægtled blev stedt til hvile, og der tales om en tid, hvor mobiliteten ikke var særlig stor. Oprettelsen af gravstedet kan beskrives som en »engangsinvestering«. Men pengene skulle dog ud. Stillet over for en husstandsindkomst, som i håndværkerkredse kunne ligge på fra fire til seks mark om dagen for en ti timers arbejdsdag, er det forbavsende, at så relativt mange alligevel fandt pengene til flotte gravmæler.

I dag er der kun få af disse engle tilbage i hele afsætningsområdet. Dels blev en del smeltet om, mens andre er gået til i årenes løb, selvom klimaet længere sydpå har været venligere mod figurerne end det sønderjyske. På kirkegårde syd for grænsen er man nu også ved at få øjnene op for det unikke ved de gamle englefigurer. Fabrikken i Geislingen eksisterer ikke mere, og det er et problem at få englene restaureret. Derfor har det også vakt opmærksomhed i Ohlsdorf ved Hamborg, at Sønderborgs engel er blevet så smuk. Så måske kan Thorkild Junggreen Have begynde et grænseoverskridende arbejde med englerestaurering. Lokalt kan menighedsrådet i Sønderborg glæde sig over, at Allan Krank så mulighederne i en engel, som meget få andre mente, var værd at redde. I »genopstået« stand fortæller, den nu et helt særligt stykke kulturhistorie.

Den nu fredede og restaurerede engel står igen på sin sokkel på familien Petersens gravsted på kirkegården. »Hier ruhen in Gott unserer liebe Mutter« står der på stenen, og ingen mor kunne vel ønske sig noget smukkere end at have en engel på sin grav. Foto: Anne-Birgit Willumsen

Da verdensbranden blev tændt

Af KIRSTEN GRAU NIELSEN

»Da verdensbranden blev tændt« - således kaldes Andreas Grau sin beretning om dagene omkring Første Verdenskrigs udbrud i 1914 og forholdene for de danske sønderjyder. Kirsten Grau Nielsen bringer her udpluk af hans erindringer om de første dage af august 1914.

»Jeg stod i begreb med at tiltræde en foredragsrejse i Danmark og havde min familie med. Spørgsmålet rejste sig da for mig, om det var rigtigt under disse forhold at forlade landet. Skønt jeg ikke stod i noget militærforhold (på grund af sygdom og nærsynethed), kunne det dog få udseende af en flugt. Det var ikke let at træffe afgørelsen, da det jo ikke var sikkert, at krigen kom. En halv times ophold i Sønderborg benyttede jeg til et kort besøg hos redaktør A. Svensson på Dybbøl-Postens kontor. Jeg vil altid huske redaktør Svenssons ord, da jeg sagde farvel: »Det kunne jo gå så «galt«, at vi er danske, når vi ses igen!«

Andreas Grau traf nu hurtigt den vanskelige beslutning at tage tilbage til Flensborg, men bad sin kone tage videre til sine forældre på Sydfoyn med deres to børn på 3 og 4 år. Da hun insisterede på at tage med tilbage til Flensborg, sagde han: »Jeg bliver sandsynligvis arresteret på ubestemt tid, og det vil da være mig en lettelse at vide jer i sikkerhed i Danmark!« Hvorpå han gjorde omkring og skyndte sig bort. Han fortæller videre:

»Da jeg kom hjem, prøvede jeg en telefonopringning til min hustru på Fyn. Der var ingen forbindelse med udlandet mere. Den åbnede først 4 år og 7 måneder senere igen, i marts 1919. Lørdag den 31. juli opholdt jeg mig for det meste på Flensborg Avis's kontor. Vi ventede at

blive arresteret, og jeg havde ikke noget imod i så tilfælde at blive taget sammen med mine kollegaer. Om aftenen stod vi og hørte, hvorledes alle Flensborgs kirkeklokker i den smukke augustaften ringede krigen ind, en stund så mægtig gribende i sin alvor, at jeg endnu hører klangen i mine øren, der for mig lød som hulken og klagen over al den nød og sorg, de varselede.

Den 1. august, en søndag, var første mobiliseringsdag. Den dag mødte flere tusinde nordslesvigere til tjeneste. En meget stor del af disse talte dansk. Mange vendte aldrig tilbage igen. Tirsdag nat blev jeg vækket. Jeg var ikke i tvivl om, at det var politiet, der ville arrestere mig. Det viste sig dog hurtigt at være min bror Chresten og en kammerat. De var indkaldt og skulle melde sig dagen efter. De fortalte om en række arrestationer på Als, hvilket gjorde øjebliksbilledet endnu mørkere.

Ved titiden næste morgen gik jeg ned mod Flensborg Avis. Ved Kanslergade standsede jeg for at tage en sporvogn. Idet jeg gik hen imod denne, blev en hånd bagfra lagt på min skulder. Jeg vendte mig om og så en politibetjent, der straks formelt udtalte arrestordren. Inde på fortovet stod en underofficer med seks mand, der var ved at lade deres geværer. Underofficeren gjorde mig opmærksom på, at der var krigstilstand, og at der straks ved et flugtforsøg fra min side ville blive skudt. Et øjeblik strejfede mit blik de seks feltgrå soldater. Det forekom mig, at der blinkede en tåre i den enes øjne, og jeg vendte mig bort. Jeg havde genkendt ham. Det var en af mine bedste kammerater i ungdomsarbejdet ude fra vestky-

Blandt de internerede var også godsinspektør H. C. Davidsen på Schackenburg Slot. Under sit ophold benyttede han lejligheden til at tegne de mange prominente danske koryfæer, som han samlede i et »forbryderalbum«, som blev udgivet i 1973. Herfra er tegningen af Andreas Grau hentet.

sten. Inden vi skiltes, sendte vi hinanden endnu en stum hilsen, så kommanderedes der omkring, og jeg så ham aldrig mere. Han faldt den 24. august samme år. Jeg blev straks anbragt med tre soldater på hver side, underofficeren foran og politibetjenten bagefter.

Da vi nåede til Flensborg Avis's bygning var der sort af mennesker. Da man

opdagede mig, fik jeg min del af skældsordene og knyttede næver rettedes mod mig. Jeg blev nu atter omringet af patruljen og førtes på den måde til rådhusets gård, hvor jeg blev sat i rådhusfængslet sammen med redaktørerne Simonsen, Christiansen, Filskov, L. P. Christensen og bogholder Wrang. Så underligt det lyder, var det efter de sidste døgn opri-

vende begivenheder og den voldsomme spænding næsten en befrielse at komme bag lås og slå, særlig da det ikke var en enecelle, men jeg kom til at sidde sammen med gode venner og meningsfæller.

Noget komfortabelt opholdssted var det ikke. Foreløbig blev tiden dog ikke lang. Der blev først aflagt »beretning« af de forskellige andres oplevelser og de nærmere omstændigheder ved arrestationerne. Flere af selskabet havde tidligere været i fængsel. Redaktør Simonsen var »veteranen« med 33 måneder på bagen, bogholder Wrang havde også siddet, og jeg var der for tredje gang. Døren til cellen var aflåst, og der var ingen, der generede os eller lagde en dæmper på, når vi nu og da rørte lattermusklerne lidt kraftigt. Det lyder måske underligt, at det kunne være så morsomt i en sådan situation, men

det var vel nok reaktionen oven på den sidste uges spænding og uvisheden om, hvad den nærmeste fremtid ville bringe os. Det gjaldt derfor om at få det bedste ud af øjeblikket - og om at holde tankerne fra det frygtelige, der var ved at fuldbyrdes i verden ude omkring os.

Da aftenen nærmede sig, og vi skulle til at betragte vor »sengelejlighed« nærmere, viste det sig, at der var to ret smalle senge til fem personer, der ikke alle kunne siges at være smalle. Der blev foreslået forskellige arrangementer. Facit blev, at vi ved at stables på kant akkurat kunne ligge alle sammen, selvom hverken lejter eller de knebne pladsforhold var behagelige. Det hele blev dog taget fra den humoristiske side. Foreløbig havde vi to mål, nemlig at få forbindelse med omverdenen og få at vide, hvad skæbne der

De internerede danske fanger føres til Sønderborg Slot. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

var tiltænkt os. Vi krævede at blive taget i forhør, men det lykkedes ikke.«

Fangerne blev et par gange flyttet til andre »fængsler«, men blev holdt hen i uvidhed. Fru Ellen Grau skriver i en artikel:

»August måned gik, og den 5. september fik jeg telegram: 'Løsladt - kom hurtigst med børnene'. Det blev en anstrengende og oprivende rejse. Da bommen faldt i bag mig ved grænsen, vidste jeg, at jeg uigenkaldeligt var spærret inde bag grænsen. Den aften mødte jeg de første landsmænd i den preussiske krigsuniform. I mit hjem sad to af vore venner, den ene var en af vore kendte ledere inden for ungdomsarbejdet. Han havde været med i krigen og var brudt sammen i nervekrampe over alt det forfærdelige, som hans følsomme sind ikke kunne sløves overfor. Jeg ser ham fare op med fordrejede, askegrå ansigtstræk, da der i porten udenfor lød et knald, der kunne minde om et bøsseskud. Det var kun det første møde, det første glimt af alt det onde, krigen skulle bringe over vore landsmænd. Men netop fordi det var det første, virkede det i al sin kraft på mig. Jeg var kommet hjem, hjem til Sønderjylland under krigen!«

Med nogle få undtagelser, bl.a. greve Otto Didrik Schack, Møgeltonder, blev de danske fanger omsider løsladt. Fra den 26. september til den 4. oktober 1914 var Andreas Grau hjemme på Als for at besøge familie og venner, og - som det skulle vise sig - nøje fulgt af nidkære øjne og øren. I krise- og krigstider har angiveriet gyldne dage. Følgerne udeblev heller ikke. I en dagbog fra sit fjerde fængselsophold skriver Andreas Grau bl.a.:

»Omtrent tre uger efter at vi havde været på Als, blev jeg stævnet i forhør. Der var indløbet telefonisk meddelelse fra landråden i Sønderborg om, at jeg 'havde drevet politisk agitation' på Als, hvad jeg naturligvis benægtede.«

Denne gang blev både Andreas og Ellen Grau interneret på navigations-skolen i Flensborg. Fru Grau blev taget i hjemmet og nægtet lov til at følge sine to børn på tre og fire år over til genboen, Cornelius Hansens. Ved ankomsten til navigations-skolen gik ægteparret straks ind til grev Schack. Denne fortæller i bogen »Grænsesind«:

»Så kom hr. og fru Grau ind, som jeg formodede på besøg. Selvom det kaster et dårligt lys over min karakter, må jeg tilstå, at glæden over besøget blev større, da jeg erfarede, at det skulle være af længere varighed. De havde besøgt Graus forældre og venner på Als, og - som amtsforstanderen meldte - stemningen var steget flere grader, efter at de havde været på øen. I de uger, der gik forud, havde jeg været henvist til spredte eftermiddagsbesøg. Nu kunne jeg have selskab, når jeg ville, og jeg udnyttede også chancen efter bedste evne. Det var meget hyggeligt sådan at have bekendte lige ved hånden, og deres naturel var særlig egnet til at erstatte en større omgangskreds. Hr. Grau var altid i godt humør og en uforbederlig optimist, og fru Graus fine kvindelighed formåede at give selv de lidet tiltalende skoleværelser et præg af kultur og hjemlig hygge.«

Den 1. december 1914 blev grev Schack omsider løsladt, men med Andreas Graus sag trak det ud. Begge ægtefæller var i forhør, hvor man prøvede at trække så meget ud af dem som muligt, bl.a. ved at optræde overdrevent elskværdigt og venskabeligt over for dem. Ofte var det dog Andreas Grau, der overtog forhørsrollen, og således fik han at vide, at hans kone kun var arresteret, fordi hun var gift med ham.

Til mine barndomserindringer hører denne: Grev Schack - som den fuldendte hofmand, han var - hilste altid min mor med håndkys og et: »Min skønne medfange!«

Set og sket i grænselandet

Grænselandskronik

Af H. E. SØRENSEN

April kvartal var i avisspalterne ikke mindst præget af en voldsom og langvarig debat om festligholdelsen af Dybbøldagen. H.E. Sørensen har set på debatten og andre begivenheder og markeringer i grænselandet.

National og nationalistisk

I weekenden 31. maj - 1. juni holdt det danske mindretal i Sydslesvig årsmøde, hvor traditionen tro ministre og folketingsmedlemmer, organisationsfolk og andet godtfolk holdt taler på de henved et halvt hundrede steder, hvor dagene markeredes under mottoet »Herfra min verden går«.

Jeg går næppe nogen for nær ved at hævde, at et af de vægtigste indlæg kom fra den tidligere landdagsmand Karl Otto Meyer, der talte i Bøglund.

Han påpegede, at mindretallet ikke måtte være sig selv nok, men altid huske, at det også var en del af helheden. »Mine forældre sagde altid til os børn: 'Det danske er det bedste for os, og derfor vil vi leve som danske - ligeberettiget med flertalsbefolkningen i vor hjemstavn'. Ordene 'for os' er det afgørende. Denne udtalelse giver udtryk for en sund national indstilling, og den bevirker ingen afgrænsning. Hvis man derimod mente, at alt andet er mindre værd, så kunne man betragte en sådan holdning som nationalistisk.«

Karl Otto Meyer fortsatte: »Her er vi så ved det afgørende punkt. I dag oplever vi, at der i høj grad bliver sat lighedstegn mellem national og nationalistisk. Hvis vi ikke som dansk mindretal over for offentligheden kan klargøre, at der

er en afgørende forskel på dette at være national og at være nationalistisk, så har vi tabt kampen på forhånd.«

Mange mennesker er i dag bange for at bruge ordet national, fordi de derved risikerer at blive kaldt nationalister, sagde Meyer videre. Men »her ligger en alvorlig trussel mod mindretallet. Der er brug for en sund national indstilling, for danskere, der siger, det danske er det bedste for os, - og for tyskere, der siger, at det tyske er det bedste for dem.« Derved »udvikles et godt samarbejde og forhindres enhver form for afgrænsning. Den svenske politiker Hjalmar Branting havde ret, da han udtalte: »Den, der ikke formår at være national, formår ej heller at være international«.

Han sluttede med at omtale det dårlige resultat for mindretallets parti Sydslesvigsk Vælgerforening ved forårets kommunalvalg og endte med denne salut: »I øjeblikket er der en slags ejendommelig stilstand inden for vort fælles arbejde. Vi har glemt den gamle sætning: Vil du tænde, må du brænde.« (Fl.A., 3/6).

Er der nogen, der i det sidste halve århundrede har både brændt og tændt, er det Karl Otto Meyer. Og det gør han fortsat. For fuldt blus.

Dybbøldebatten

Dybbøldagen den 18. april fejredes også i år med deltagelse af tyske soldater i forbindelse med den højtidelige kransnedlæggelse på krigergravene på Dybbøl Banke. Debatten herom rasede i et par måneder intenst især i Jydske Vestkysten,

men også i Jyllands-Posten og Flensborg Avis, i et par måneder. Imidlertid stivnede diskussionen hurtigt i ret stereotyp besværgelser, hvor modstanderne af den tyske deltagelse kaldte tilhængerne »historieløse«, mens de på den anden side råbte »tyskerhadere« efter de debattører, der helst ikke så tysk deltagelse i mindefesten.

Igen var det nok Karl Otto Meyer, der i sin årsmødetale satte tingene på plads, idet han ligestillede den tyske deltagelse på Dybbøl med fhv. amtsborgmester Kresten Philipsens medvirken ved Oversømarken 6. februar: »Der er så sandelig ikke behov for, at vi markerer kendsgerningen, at der har udviklet sig et godt samarbejde mellem flertal og mindretal, ja, at der har fundet en forsoning sted ved at gennemføre fælles mindehøjtideligheder. Det mest naturlige er, at hver familie mindes deres egne døde, og ligeledes hvert folk sine egne faldne. Forsoningen finder ikke sted på bestemte mindedage, den har fundet sted i dagligdagen i vort fælles samfund. (...) At omfunktionere traditionelle mindedage til markering af forsoning og et samarbejde, som har udviklet sig gennem tiderne, er fuldkommen forfejlet.« (Fl.A., 3/6).

Få dage før kunne man i »Der Nordschleswiger« læse, at et medlem af bestyrelsen for den slesvigholstenske afdeling af Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (Folkeforbundet for Tyske Krigsgraves Tilsyn) Gerd Stolz, Kiel, der også er repræsentant for Det Østrigske Sorte Kors (en tilsvarende østrigsk forening), slog til lyd for, at nu måtte tiden vel snart være inde til, at også østrigske soldater burde kunne deltage i mindehøjtideligheden på Dybbøl. (No., 24/4).

»Tyskeksamen«

Det tyske mindretal og Sønderjyllands Amt havde 12. maj besøg af en delega-

tion fra Europarådet, som skulle informere sig om mindretallets forhold ved et såkaldt »on the spot visit«. De tre gæster, der var ledsaget af en dansk jurist, var en slovensk socialvidenskabs ekspert, en slovakisk forfatningsdommer og en islandsk repræsentant for Europarådets Retsafdeling.

Formanden for mindretallets hovedorganisation Bund Deutscher Nordschleswiger, Hans Heinrich Hansen, gav sammen med andre repræsentanter for mindretallet en orientering, hvoraf det fremgik, at Danmark ønsker at opretholde den nuværende situation, men ikke gør noget for styrkelse af det tyske sprog. Dette var mindretallet ikke tilfreds med. Det kunne næppe kaldes en

Under en børnegudstjeneste i Slesvig Domkirke gav biskop Niels Henrik Arendt en opvisning i kunsten at spy ild, da han skulle forklare de unge om pinsens betydning. Foto: Jens Peder Meyer. Flensborg Avis.

Den 27. maj åbnede et tysk skolemuseum i Aabenraa. Her ses tidligere lærer ved det tyske gymnasium Immo Doege foran tavlen. Foto: Hans Christian Gabelgaard, JydskeVestkysten.

aktiv indsats, når man ikke ville styrke sproget på kommunal og amtskommunal basis, sagde Hans Heinrich Hansen. (No., 13/5).

Delegationen havde »Danmark til tyskeksamen«, som JydskeVestkysten skrev 12/5. Her blev Hans Heinrich Hansen citeret for, at »det er alt for defensivt«, når den danske rapport til Europarådet fastslår, at sprogpagten overholdes til punkt og prikke. Han kunne godt tænke sig radio- og TV-programmer på tysk over de danske kanaler og nævnedes, at Radio Syds udsendelser »Grænseland« med den danske sydslesviger Dieter Küssner og »Der Nordschleswiger«s redaktør Siegfried Matlok kun er på dansk. Han så gerne tilsvarende udsendelser på tysk og sluttede: »Tilbudene skal komme til os. Det er uværdigt, hvis vi hele tiden selv skal bede om det.«

Dette tema var også oppe på »Der Nordschleswiger«s generalforsamling i Saksborg godt en uges tid senere, hvor formanden for Slesvigsk Parti, Gerhard Mammen, foreslog, at avisens journalister deltog i redaktion og tilrettelæggelse af tysksprogede udsendelser i Radio Syd. Hans Heinrich Hansen tilføjede, at sprogpagten gav mulighed for sådanne udsendelser, men spørgsmålet var, om mindretallets medlemmer ønskede det. Det ville han gerne have tilbagemeldinger om. (No., 21/5).

Når der i dansk radio allerede bringes nyheder på færøsk, grønlandsk, engelsk, urdu og tyrkisk, skulle det vel heller ikke være umuligt at imødekomme de tyske ønsker.

I en kommentar til besøget af Europarådets »ekspertgruppe« skrev Karl Otto Meyer, at han ikke havde hørt noget

om, at delegationen også havde besøgt det danske mindretal og myndighederne syd for grænsen. »Man skulle egentlig tro, at et ekspertudvalg fra Europarådet, når det nu var her i området, ville have foretaget undersøgelser på begge sider af grænsen. Det ville da have været det bedste økonomisk. I disse sparetider bør alle spare,« skrev han med let ironi. Og tilføjede lidt spids: »Jeg ved ikke, hvorfor der er mere interesse for sprogchartrets skæbne i Nordslesvig end i Sydslesvig. Skulle årsagen være den, at det tyske mindretal er mere aktiv på dette område end vort eget mindretal?« (Fl.A., 5/6).

»Flagstrid« i Højer

Og så en sag, der nærmest må betegnes som en storm i et glas vand - eller måske en overreagering. I hvert fald kunne den næppe forekomme andre steder end i Sønderjylland.

I forbindelse med en konfirmation havde en mand fra Østerby i Daler sogn lejet den tyske roklubs (Rudervereins) klubhus i Højer. Mens kokken, der var fra Sjælland, gjorde klar til festen, hejste han Dannebrog, så det kunne byde gæsterne velkommen, når de kom fra kirken. »Tønder Ugeavis«, der bragte historien (27/5), skriver: »Men 'heute-kaleute'. Det blev opdaget - et dansk flag på flagstangen ved Hoyer Ruderverein, das geht nicht... Fstedeltagerne fik hurtig besked. - Flagstangen er ikke beregnet til det danske flag - det skal ned!«

Nu kom den tyske presse på banen. Redaktør Brigitta Lassen, »Der Nordschleswiger« i Tønder, som i øvrigt klart medgav, at flaget ikke var hejst for at provokere, skrev (31/5): »Nu mener vel nogen, at Roklubben har opført sig småligt, ømskindet og mod al fornuft. Men at man først må gøre en i grænselandet bosiddende mand opmærksom på, at det ikke er velanbragt at hejse Dannebrog netop ved en tysk forenings klubhus, er

trods den højtbesungne tilnærmelse ærgeligt. Han havde gjort klogt i forud at forvise sig om, hvorvidt det ville kunne vække anstød at hejse den rød-hvide fane.« Hun tilføjer, at danskerne i Højer næppe heller ville bryde sig om, hvis en tysk familie (efter indhentet polititilladelse, »natürlich«), i forbindelse med en fest havde hejst det tyske flag ved det danske forsamlingshus Højerhus. Deri har hun givetvis ret.

Men, men, men! I virkeligheden er der ingen grund til den store forargelse. Det hele beror jo på en misforståelse. Den sjællandske kok har handlet i god tro. Han har næppe kendt noget til de nationale forhold i Højer eller Sønderjylland i det hele taget og har derfor ikke anet, at han gjorde noget forkert eller forargeligt. Endelig er der jo ikke tale om nogen national demonstration. At hejse Dannebrog ved familiebegivenheder har ikke meget med nationale følelser at gøre. Det betyder, at vi holder fest. Det er et »hurra-tegn«, som Inge Adriansen siger. Og hun har netop skrevet et værk på 1200 sider om de danske nationalsymboler. Så hun må vide det!

Den første juni sejlede den sidste spritbåd på Flensborg Fjord mellem Kollund og Flensborg. Dermed er en epoke i den dansk/tyske grænsehandel slut. Foto: Lis Eeg Sylvest.

Det blev 9C fra Felsted Centralskole, der vandt førstepremien om Sønderjyllands fremtid udskrevet af Museet på Sønderborg Slot. Her ses eleverne sammen med lærer Lone Madsen til højre. Foto: Lis Eeg Sylvest, JydskeVestkysten

Så den ironiske pointe: Flagstangen har - iflg. sædvanligvis velunderrettet kilde - hidtil kun været anvendt til roklubbens egen stander. Dannebrog er således det første nationalflag, der er hejst ved Rudervereins klubhus!

Dagbog

1. april: Årets aprilsnar leveres af »Tønder Ugeavis«, der i en tilsyneladende saglig og nøgtern reportage krydret med »realistiske« billeder fortæller om en ny jernbaneforbindelse mellem Skibbroen i Tønder og Højer Sluse. Den skal drives af Bornholms Sporveje og er besluttet på selskabets seneste generalforsamling på Hotel Emmerlev Klev!

5. april: Det tyske miljøministerium slår fast, at pant på øldåser også omfatter grænsehandelen (JV).

6. april: Skotøjsfabrikken Ecco i Bredebro fejrer 40 års jubilæum (JV).

8. april: Banen Tønder-Nibøl genåbner. Den drives af det tyske selskab Nord-Ostsee-Bahn (No.).

9. april: Det tyske pastorat i Højer nedlægges, og det besluttes at sælge præstegården, det stråtake og fredede stuehus fra 1777 til den tidligere Højergård. Den

tyske kirkelige betjening af Højer varetages fremover af præsten i Løgumkloster, mens Abild og Hostrup sogne lægges under Bylderup-Bov. Omtrent samtidig må den tyske børnehave i Højer lukke på grund af for ringe søgning. »Det er en sørgelig udvikling,« skriver »Der Nordschleswiger«, som forudser, at lukningen af børnehaven vil gå ud over tilgangen til den tyske skole, som derved også kommer i fare (No.).

10. april: Fonden Realdania bevilger 60 mio. kr. til et musikhus i Sønderborg. Kommunen skal selv indskyde 22 mio. Koncerthuset bliver på 4.500 kvadratmeter (No.).

15. april: Kong Christian X's Dige (Rejsbydiget) skal udbedres og forstærkes for 42 mio. kr. (Fl.A.).

16. april: Det frisiske kultur- og forskningscenter Nordfriisk Instituut i Bredsted, Sydslesvig, er i store økonomiske vanskeligheder og må indskrænke såvel personale som virksomhed (Fl.A.).

20. april: Skuespilleren Jens Albinus, der stammer fra Aabenraa, spiller hovedrollen i skuespillet »Silkeskoen« af franskmænden Paul Claudel på Theater Basel i Schweiz (JV).

23. april: Politikerne i Vejle, Ribe, Fyns og Sønderjyllands amter beslutter at gå videre med planerne om et samlet sygehusvæsen (JV).

25. april: Arkæologer fra Haderslev Museum har ved Hammelev udgravet den hidtil ældste grav i Danmark fra ca. 8250 f. Kr. (JV).

26. april: Formanden for teknik- og miljøudvalget i Sønderjyllands Amt, Jens Andresen, advarer imod at bygge for store vindmølleparker i Vadehavet. »Der har været nævnt tal på op til 7000 møller, og når jeg hører det, bliver jeg helt forstyrret,« siger han og forudser, at noget sådant bl.a. vil betyde ændrede sejl-ruter og dermed fare for flere sammenstød og grundstødninger (JV).

30. april: Ved Bedsted afsløres en mindsten for en luftkamp over området natten mellem den 28. og 29. april 1943 (JV).

2. maj: Ved Bund Deutscher Nord-schleswigers delegeretforsamling i Tinglev vendte den konstituerede formand Jes Jepsen sig mod både en kommunal- og en amtsreform. Chefredaktør Siegfried Matlok bemærkede hertil, at han dermed ikke alene protesterede mod en kommunalreform i Nordslesvig, men samtidig mod en strukturreform i hele Danmark. Det vil være at overspille mindretallets rolle. De specielle grunde, vi har for at gå imod en reform, drejer sig jo i virkeligheden kun om mindretallet, sagde han (No.).

Flyvestation Skrydstrup fylder 50 år (No.).

Sydslesvigsk Forenings formand Heinrich Schultz meddeler, at han forlader posten ved generalforsamlingen til november (Fl.A.).

Sønderjyllands Amt indgår aftale med det tyske privathospital Damp, som skal drive hjerteklinik i Tønder Sygehus (JP).

3. maj: Zeppelin-Museet i Tønder har fået nogle jernspæringer fra Rommels Vestvold under 2. verdenskrig. Da der er flere, end museet selv kan bruge, sælges de til private for ca. 1500 kr. stk. (JV).

6. maj: Digteren Jens Rosendal modtager Sprogforeningens Sprog- og Kulturpris (JV).

7. maj: Bov Bomlaug dannes med det formål at bevare og vogte den sidste grænseløb på den dansk-tyske grænse ved Rønsdam (JV).

Den 19. juni afslørede fhv. amtsborgmester Kr. Philipsen den svenske kunstner Ulla Viottis murstensskulptur. Her ses hun under arbejdet med skulpturen. Foto: Hans Christian Gabelgaard, Jydske Vestkysten.

8. maj: Biskop Niels Henrik Arendt, Haderslev, protesterer mod de oplysnin-ger, kirkeminister Tove Fergo, har givet om ministeriets regnskabspraksis. Han afviser dog, at der skulle være tale om mistillid til ministeren. (JV).

9. maj: En undersøgelse foretaget af forskeren Carsten Yndigejn viser, at unge sønderjyder er mere hjemstavnsbun-
de end andre unge, og at de ikke bryder sig om København. Vidtgående konklusioner, må man sige, efter samtaler med siger og skriver 36 (!) personer (JV).

Røde Kors' asylcentre i Tønder, Brøns, Stensbæk og Grøngrøft lukkes. De fire kommuner, hvor asylcentrene lå, er i stedet interesseret i at huse det nye fængsel, som Justitsministeriet planlægger (JV).

Der løbes maraton på Helgoland. Det er noget af en bedrift at udstikke en rute på 42.195 meter på en ø, der max. er 1500 meter lang og 700 meter bred. 400 deltog (No.).

Det tidligere amtsrådsmedlem for Fremskridtspartiet Günther Klei, Over Lerte, dør, 58 år gammel (No.).

Aabenraas ældste, Laura Kamp-
høvener, enke efter redaktør Morten Kamphøvener, dør, 103 år gammel (JV).

Museet på Sønderborg Slot erhverver et maleri af guldaldermaleren August Thomsen, der viser »Christian II, som i fangenskabets modtager trøst ved Luthers lære« (No.).

14 strande i Sønderjylland modtager det blå flag, som garanterer for badevan-
dets kvalitet (JV).

10. maj: Efterskolen Strand i Søn-
derborg køber den tidligere Danebod Højskoles bygning (No.).

Søren Haslund-Christensens efter-
følger som hofmarskal er den 51-årige ambassadør Ove Ullerup-Petersen, der stammer fra Toftlund (No., JV).

11. maj: Den 19-årige gymnasieelev Ushanthan Jeyabalan fra Aabenraa Gymnasium skal repræsentere Danmark

ved en kongres for unge forskere (JV).

12. maj: Den konkursramte Hoptrup Højskole sælges til højskolen »En bro til livet«, der hidtil har haft hjemme i Korinth på Fyn (JV).

Rejsby Europæiske Efterskole bygger sportshal på 1160 kvadratmeter for 6,5 mio. kr.

13. maj: Bombefrygt på Padborg Banegård udløser storalarm. Det viser sig, at en skoleelev efter en lejr tur havde smidt en »bombeattrap« i banegårdens skraldespand (JV).

14. maj: Det mangeårige byrådsmed-
lem for Slesvigsk Parti, Maria Cornett, Højer, dør 74 år gammel (No.).

15. maj: Danske, tyske og østrigske sol-
dater sætter krigergravene på Flensborg Gamle Kirkegård i stand (Fl.A.).

22. maj: Den radikale amtsformand i Sønderjylland, Jens Peter Thestrup, advarer mod planen om en storregion. »Vil Aabenraa så lide samme skæbne som Tønder, hvis amtsgården og hele den amtslige administration samt alt det, der følger med, forsvinder?« spørger han (JV).

23. maj: Tønderrevyen genoptages ef-
ter nogle års pause og spiller seks gange for fulde huse (JV, No.).

Skærbæk Kommunes planer om en ændret skolestruktur, der kan betyde lukning af flere mindre skoler, vækker stor modstand (JV).

26 maj: Racerbanen Padborg Park indvies med deltagelse af bl.a. prinserne Frederik og Joachim (JV, Fl.A.).

Det nye Kobbermølle Museum ind-
vies (Fl.A.).

27. maj: Portørstrejke på de sønderjyske sygehuse (JV).

Firmaet Teknidan i Lundsberg får Scleroseforeningens pris for handicap-
venligt arbejdsmiljø (JV).

Et tysk skolemuseum indvies i Aa-
benraa (No.).

28. maj: Hellevad Andelsmejeri lukker

efter 116 år. Mejeriet, der var Hellevads største arbejdsplads, blev 1. oktober sidste år fusioneret med Arla. De fleste medarbejdere er sikret andet arbejde (JV).

På loftet over Bov Kirke findes en mindetavle over faldne i Den Fransk-Tyske Krig 1870-71 og en såkaldt »skriftestol«. Tingene overgives foreløbig til Bov Museum (JV).

En undersøgelse i bladet »Penge og Privatøkonomi« viser, at Nordborg, Skærbæk og Bredebro er landets billigste kommuner at bo i (JV).

29. maj: Sønderborg-revyen har premiere. Den spiller for udsolgte huse til 20. juli (JV, Fl.A., No.).

30. maj: Undervisningsministeriet i Kiel oplyser, at der på de offentlige skoler i delstaten Slesvig-Holsten undervises 4.800 elever i dansk ud af et samlet elevtal på ca. 300.000 (Fl.A.).

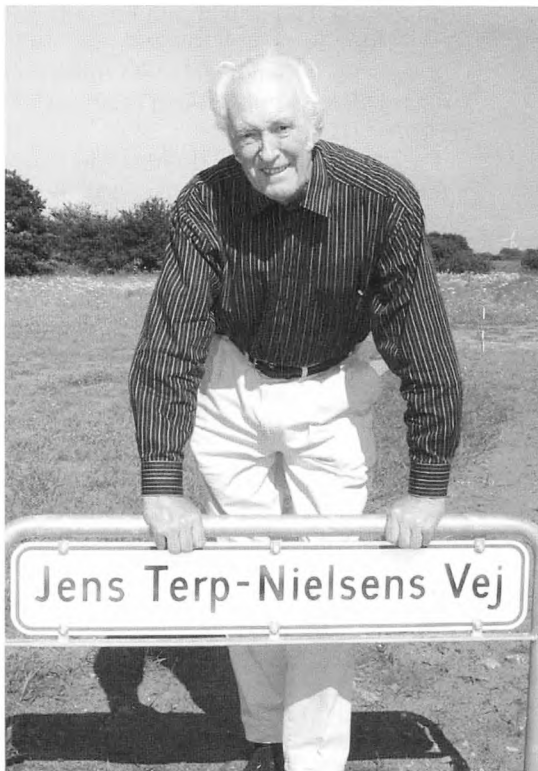
31. maj: Kunstneren Jørn Bjerre, Haderslev (der flytter til Århus-området), skænker byen 31 malerier, der får deres fremtidige plads i Sportscentret (No.).

1. juni: Den sidste spritbåd på Flensborg Fjord (mellem Kollund og Flensborg) indstiller sejladserne (JV).

3. juni: Et radikalt forslag om at genetablere storkebestanden i Sønderjylland ved at indrette særlige »storkemiljøer« beregnes til at ville koste 200 mio. kr. (JV).

4. juni: De danske menigheder i Sydslesvig holder børnegudstjeneste i Slesvig Domkirke under medvirken af biskop Arndt, Haderslev, der imponerede de unge ved at »spy ild« under prædiken (Fl.A.).

Det 11. Internationale Træskulptursymposium i Højer afvikles med 15 deltagere (No., JV). »I vort demokrati har vi valgt politikere til at træffe beslutninger for borgerne og styre embedsværket,« (...) men »her i amtet er det omvendt. At det er embedsværket, der bestemmer og styrer politikerne til skade for borgerne,«

Den 28. juni fejrede Sætko i Aabenraa sit 50 års jubilæum. Samtidig fejrede grundlæggeren Jens Terp-Nielsen 75 års fødselsdag. Fra kommunens side blev fødselsdagene fejret ved at opkalde en vej efter grundlæggeren. Foto: Friedrich Hartung, Der Nordschleswiger.

skriver tidl. medlem af VUs landsstyrelse, Tage Chr. Poulsen, Skærbæk. Er det mon Carl Holst, den unge venstreløve er ude efter? (JV).

5. juni: Grundlovsdag fejres med de traditionelle taler. Professor Jørgen Elklit sagde ved Varnæsvej, at det var på høje tid at få en grundlovsrevision, mens chefredaktør Mette Borch i præstegårdshaven på Rømø mente, at det var der ingen grund til (JV).

7. juni: Lokale landmænd byder godt 11 mio. kr. for den tidligere forsøgsgård

Rønhave på Als, som staten har udbudt til salg (JV).

8. juni: Socialdemokraterne i Aabenraa vælger Steen P. Valentin som borgmesterkandidat (JV).

På Als afholdes for første gang siden reformationen en pilgrimsvandring arrangeret af den protestantiske og den katolske kirke i fællesskab (JV).

12. juni: Fødeafdelingen på Tønder Sygehus nedlægges fra august (No., JV).

16. juni: Det tyske mindretal afholder sin årlige Knivsbjergfest. Blandt de optrædende kunstnere er sangerinden Gitte Hænning (No.).

På Sønderborg Slot åbnes udstillingen »Sønderjylland om 25 år«. 9.C fra Fl. Sted skole vinder førsteprisen på 15.000 kr. (JV).

Arriva meddeler, at nu kører togene til tiden. 96,9 pct. af afgangene i maj skete uden forsinkelser (JV).

18. juni: Ved Sønderstrand i Aabenraa indvies en badebro for kørestolsbrugere (JV).

19. juni: Ved Brunsnæs på Broagerland og Holnæs syd for fjorden afslører fhv. amtsborgmester Kr. Philipsen den svenske kunstner Ulla Viottis murstensskulpturer. Initiativtageren Arne Aabenhus siger, at nu må andre se at få ideerne. Han er snart 90 og trækker sig tilbage. Broagers borgmester Lehmann Petersen erindrede om, at det havde han sagt før, så det ville ikke undre ham, om Aabenhus snart finder på noget nyt igen (JV).

21. juni: 26 kunstnere og kunsthåndværkere langs Vadehavet udgiver en præsentationsbog og viser deres arbejder på Ecco-Centeret i Tønder (JV).

24. juni: En optælling viser, at der er 1,4 mio. svin (firbenede) i Sønderjylland (No.).

26. juni: Det tidligere folketingsmedlem for Fremskridtspartiet, sønderjyden Uwe Jensen (67 år), der sidder fængslet i

USA, tilstår omfattende narkotikasmugling og kan se frem til en mangeårig fængselsstraf (JV).

28. juni: Aabenraas største virksomhed, »Sækko«, fejrer 50 års jubilæum, og grundlæggeren Jens Terp-Nielsen fylder 75. Virksomheden skifter samtidig navn til »Abena«. Byens gave er, at en vej opkaldes efter Terp-Nielsen.

30. juni: Tidl. amtskommunaldirektør Finn Hansen, Aabenraa, indtræder i den kommission, der skal kulegrave fhv. borgmester Peter Brixtoftes forvaltning i Farum Kommune (No.).

Tønder Kaserne sættes til salg af Forsvarministeriet. Tønder Kommune er ikke interesseret (JV).

Højskoleforstander Knud-Erik Therkelsen, Højskolen Østersøen i Aabenraa, bliver ny generalsekretær i Grænseforeningen (Fl.A.).

Forkortelser:

Fl.A. Flensborg Avis

JP Jyllands-Posten

JV JydskeVestkysten

No. Der Nordschleswiger

Meddelelser fra Historisk Samfund

HUSK

Tønder Amtskreds udflugt til
Moesgård Museum.

Lørdag, den 20. september 2003

Mødested: P-pladsen ved
Moesgård Museum

Tidspunkt: Kl. 11.00

Tilmelding senest en uge før på
tlf. 74 75 21 47

Der er cafeteria, hvor man kan spise sin
madpakke og købe drikkevarer.

Foreningen betaler entré og guide.

Samkørsel

Har du bil og kan tage andre med, eller
mangler du kørelighed, så kontakt

Carl E. Michelsen på tlf. 74 72 50 63

Bestyrelsen

Brøns Kirke

H. E. Sørensen: *Brøns Kirke. Brøns Menighedsråd og forlaget Melbyhus, 2001. 16 sider, ill. Pris: 10 kr. (Kan købes i kirken).*

I årene omkring 1960 udkom Danmarks Kirker for de sønderjyske amter. Her kan der findes lange og omhyggelige beskrivelser af kirkebygningerne, deres historie og arkitektoniske udvikling samt deres inventar, gravstene og lignende. En beskrivelse fylder hyppigt 20-30 sider og kan være forholdsvis tung læsning. I mange kirker har man derfor valgt at udgive kortere brochurer eller små hæfter, der, i en kortere og mere læsevenlig form, beskriver kirken og dens historie for den besøgende. Der kan være stor forskel på disses kvalitet, men med dette lille hæfte om Danmarks største romanske landsbykirke, kirken i Brøns, foreligger en af de bedre af slagsen.

Forfatteren starter ganske traditionelt med noget kortfattet at skildre kirkens bygningshistorie, for derefter, at lægge størst vægt på beskrivelsen af, hvad der vel må betegnes som Sønderjyllands fornemste samling af kalkmalerier. De middelalderlige malerier bliver gennemgået, men den grundigste behandling bliver naturligvis kirkens to, også internationalt berømte, reformationsmalerier tildel. Malerierne, med titlerne »Bullen« og »Himmelborgen,« har igennem årene været tolket forskelligt, men forfatteren gør nok ret i at tolke dem som proreformatoriske propagandaindlæg. Der redegøres sobert og omhyggeligt for temaer og inspirationskilder, men man kan nok diskutere forfatterens teori om, at det er hertug Christian personligt, der har fået malerierne malet på Brøns kirkes nordvæg.

Der næst følger en gennemgang af kirkens inventar, de forskellige gravstene i kirken samt nogle af de mere bemærkelsesværdige gravstene og mindesmærker på kirkegården. Hæftet afsluttes med en liste over præster ved kirken siden reformationen (man kender kun sjældent navnene på de katolske præster) og en liste over den benyttede litteratur. Hele hæftet er illustreret i farver med forfatterens egne,

fine billeder. Det er menighedsrådet, der står bag udgivelsen, og både form, format og indhold kan forhåbentlig tjene til inspiration for mange andre menighedsråd.

lsm

P. J. Schmidt

Teddy Gehrke: *P. J. Schmidt. 1902-2002. P. J. Schmidt A/S, 2002. 64 sider, ill. Pris: 90 kr.*

I disse dage, hvor det ene firma efter andet bliver overtaget eller sammenlagt, er der efterhånden blevet langt imellem, at en virksomhed kan fejre sit 100-års jubilæum. Men det sker dog heldigvis endnu. Således er det lykkedes den kendte boghandel og trykkeri i Vojens, P. J. Schmidt, at nå det runde tal. Firmaet har tradition for at udgive historiske værker ved dets jubilæer. Således var 75-års jubilæet anledning til udgivelsen af den bog, der stadig er standardværket om Vojens-egnen, nemlig H. V. Gregersens »Eggen omkring Vojens« fra 1977.

Ved 100-års jubilæet er det virksomhedens egen historie, der står for tur. Forfatteren tager udgangspunkt i etableringen af Vojens i begyndelsen af 1860'erne og mødet mellem den berømte Lagoni og den unge købmand Ludvig Jensen Schmidt fra Kolsnap. Lagoni fik Schmidt overtalt til at slå sig ned som købmand i Vojens i 1868, og her fødtes P. J. Schmidt i 1876. Han var fra barnsben svagtsende, men fik i 1902 mulighed for at etablere en lille bog- og papirhandel i Vojens. Herfra udviklede firmaet sig. I 1919 startedes trykkeriet, og efterhånden kom der også gang i salget af kontornøbler og -udstyr. Ved 100-års jubilæet er det endnu disse tre grene, der udgør virksomheden, og i dag er det 3. generation af familien Schmidt, der udgør dens ledelse.

Bogen giver på den begrænsede plads, der er til rådighed, et godt billede af de forskellige vilkår, virksomheden har fungeret under igennem de hundrede år, fra den spæde start over Genforeningens ændrede vilkår, 30'ernes depression og besættelsestiden til de seneste år, hvor P. J. Schmidt hører til blandt de firmaer, der ekspanderer og konsoliderer sig ved ►

Det sker – på sønderjyske museer

Tønder Borg og Slot

Sommerens og efterårets særudstilling på Tønder Museum har titlen »Tønder Borg og Slot«.

I udstillingen vises en række af de fund, som gennem årene er gjort på borg- og slotsbanken, som ligger lige ved siden af og under museerne i Tønder.

Når særudstillingen vises nu, skyldes det flere ting. For det første vises de fund, som blev udgravet i forbindelse med opførelsen af den nye del af Sønderjyllands Kunstmuseum i 1996/97, her for første gang offentligt. For det andet udkommer der i løbet af efteråret 2003 en bog om Tønderhus' historie med bidrag fra flere af de arkæologer, som i årenes løb har gravet i borg- og slotsbanken i Tønder.

Udstillingen er bygget op, så den følger stedets kronologiske udvikling fra 1100-tallet og næsten op til i dag.

De ældste fund stammer fra det gårdsanlæg, som indleder stedets bebyggelsehistorie, og som lå lige under den nye kunstmuseumsbygning. Måske har gården været ejet af borgens senere bygherre, hertug Erik I Abelsen. Gården har været ret lavt beliggende. De fleste af de ældste værfter i Tøndermarsken er først opført i slutningen af 1200-tallet eller begyndelsen af 1300-tallet, måske på grund af at de store storme i første halvdel af 1300-tallet kan have ændret kystlinien, så middelhøjvandet pludselig er steget meget.

Gården afløstes af en borg, hvis historie strækker sig over perioden fra o. 1270 til o. 1523. Den har bestået af en forborg, beliggende oven på den gamle gård, i

lagene fra denne forborg er der fundet spor af huse, veje, brønd og ildsteder. Fra forborgen har en pælebro ført over til hovedborgen mod syd. Den middelalderlige hovedborg ved man næsten intet om, og eftersom området har været fredet siden naturfredningsloven af 1937, har arkæologerne heller ikke ved de seneste udgravninger haft mulighed for at grave i borgbanken.

Den sidste del af udstillingen er viet til det renæssanceslot, som blev opført på borgbanken i løbet af 1500-tallet. Det var den hollandske bygmester Hercules von Oberberg, der i slutningen af 1570'erne gjorde slottet til et rigtigt renæssanceslot med svungne gavle og et forsvarsanlæg, der dog allerede i 1677 blev sløjftet af kong Christian V, der så den stærke hertugelige fæstning som en trussel for den danske udenrigspolitik. Allerede i 1700-tallets begyndelse var det ved at forfalde, og i 1750 begyndte så nedbrydningen af slottet, der var blevet solgt til byggematerialer. Kun porthuset blev stående, det blev brugt til amtsfængsel og indgår jo i dag som en del af Tønder Museum.

Det tog dog sin tid at få fjernet slotskomplekset. I en notits i Berlingske Tidende 9. december 1862 kunne man læse, at vejvæsenet havde fået tilladelse til at hente sten på slotsområdet i Tønder »for at skaffe et mere billigt stenmateriale til den vestslesvigske chaussee end det, der ellers tilbydes sig i denne egn«! Chausseen var hovedvejen Ribe-Husum – det blev afslutningen på renæssanceslottet i Tønder – vejfyldt til en ny tid!

Haderslev Museum

20. sept. - 19. okt.: Skulptur – Tekstil – Keramik. Tre kunstnere fra nærområdet lader deres værker spille sammen i denne udstilling. Skulpturen af Søren Cip Nielsen fra Stepping, tekstilarbejder af Gry Aalling fra Sommersted og keramik af Susan Lange fra St. Anslet. Arr. af Haderslev Kunstforening.

Aabenraa Museum

7. sept. - 9. nov.: Det gode håndværk: Møbler, ure og sølvtøj fra Aabenraa.

Kunstmuseet Brundlund Slot

30. aug. - 5. okt.: NDR's Kunstsamling. Fælles med Deutsche Zentralbücherei Apenrade.

Museet på Sønderborg Slot

19. juni - 28. sept.: Harriet og Holger Mundt-udstilling.

16. juni - 19. okt.: »Sønderjylland om 25 år«.

Cathrinesmindes Teglværksmuseum

1. apr. - 2. nov.: Særudstilling »Tegl til tiden«.

14. juli - 2. nov.: Keramik fra teglværksegnen.

19. aug. - 2. nov.: Teglværksmanden: 8 m. lang. Opstilles den 19. aug. i anledning af Cathrinesmindes Teglværksmuseums 10 års jubilæum.

Tønder Museum

14. juni - 19. okt.: Udstilling af genstande fra udgravning v/ Slotsbanken i 1998, især middelalderborgens brugsbygninger: Smedie og bageri.

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

13. sept. - 9. nov.: Grænselandsudstillingens jubilæumsudstilling. OBS: Alm. Grænselandsudstilling afholdes som altid i Aabenraa.

Drøshes Hus

Indtil 31. dec.: Kniplings- og tekstiludstillinger. Tønder Museums samling af jernovne samt sadelmagerhåndværket.

Midtsønderjyllands Museum, Gram

Indtil 31. dec.: »Hvad er sten i grunden?« - En udstilling om strandsten, håndstykker og skærver.

Skærbækernes Museum

1. aug. - 26. sept.: Storm og stille.

På slotstomten opførtes efterhånden de kommunale værker, og i 1923 kom Tønder Museum til. Der er dog stadig spor af slottet og dets historie i området – både inden for på museet, på slotsbanken

og i dens nærmeste omegn, - også disse spor belyses i udstillingen, som kan ses til søndag d. 19. oktober.

Elsemarie Dam-Jensen

► at overtage andre virksomheder. Der er også blevet plads til beskrivelser af nogle markante medarbejdere, nogle mindre heldige episoder i virksomhedens historie og forskellige anekdoter. Alt i alt et sobert virksomhedsportræt, der også vidner om et firma, der har værnet om sine arkivalier, således at det er muligt at skrive dets historie. Det er desværre ikke altid tilfældet.

lsm

Danske krigergrave i Sydslesvig

»Danske krigergrave i Sydslesvig 1848-50 og 64« CD'rom og hefte. Ide og oplæg: Ib Ansgar Jensen. Pris: 206,25 kr. Udgiver: Pædagogisk Fond. Salg: Amtscenret for Undervisningsmidler, Esbjerg.

Langsomt men støt kommer der efterhånden flere CD'er på markedet, der forsøger at formidle historiske emner. Nu har Pædagogisk Fond udgivet en CD, »Danske krigergrave i Sydslesvig 1848-50 og 64«, med et tilhørende teksthæfte, der er tænkt som et hjælpemiddel for lærere og elever, der besøger Sydslesvig på ekskursioner.

Lad det være sagt med det samme. Jeg synes ikke, at resultatet er faldet heldigt ud. Det fornemmer man allerede, når man står med CD'en i hånden. Der er således ikke angivet hvilke maskinkrav og styresystem, CD'en stiller. Kan den afvikles på en win95? Køberen ved altså ikke på forhånd, om han eller hun er i stand til at afvikle CD'en! Det er oplysninger, som man med rimelighed kan forvente af en CD'romudgivelse sammen med en beskrivelse af, hvordan man starter eller installerer CD'en. Læseren er derfor selv nød til at forsøge sig frem. Er man rutineret, er det ikke noget større problem, men er man mere famlende over for mediet, er læseren allerede her stået af. Da jeg testede CD'en, gik jeg således ind under »start« og derpå »kør«, hvor man normalt starter en CD op, men her mødte jeg en eksekverbar fil, som kun gav mig en intetsigende meddelelse, samt en række htm-filer. Efter et stykke tid fandt jeg dog ud af, at CD'en skulle afvikles direkte via »Min computer«.

Er man først kommet her til, dukker der faktisk en flot og meget overskuelig brugerflade op med funktionstasterne til venstre og tekst med billeder i midten af skærmen. Herfra kan man foruden forordet gå ind under en meget kortfattet tidstavle, en ligeledes meget kort

litteraturliste og de enkelte mindesmærker opdelt topografisk. Nemt, hurtigt og let forståeligt.

Ellers fungerer programmet fint. Når man klikker på billederne af de enkelte mindesmærker popper de op på en særskilt side i større format. Herfra har man mulighed for at printe billedet ud ved at klikke på billedet, hvorved et panel dukker op. Derimod forstår jeg ikke, at vi også får tilbudt en mulighed for at se en diasserie med fuldstændig irrelevante genrebilleder.

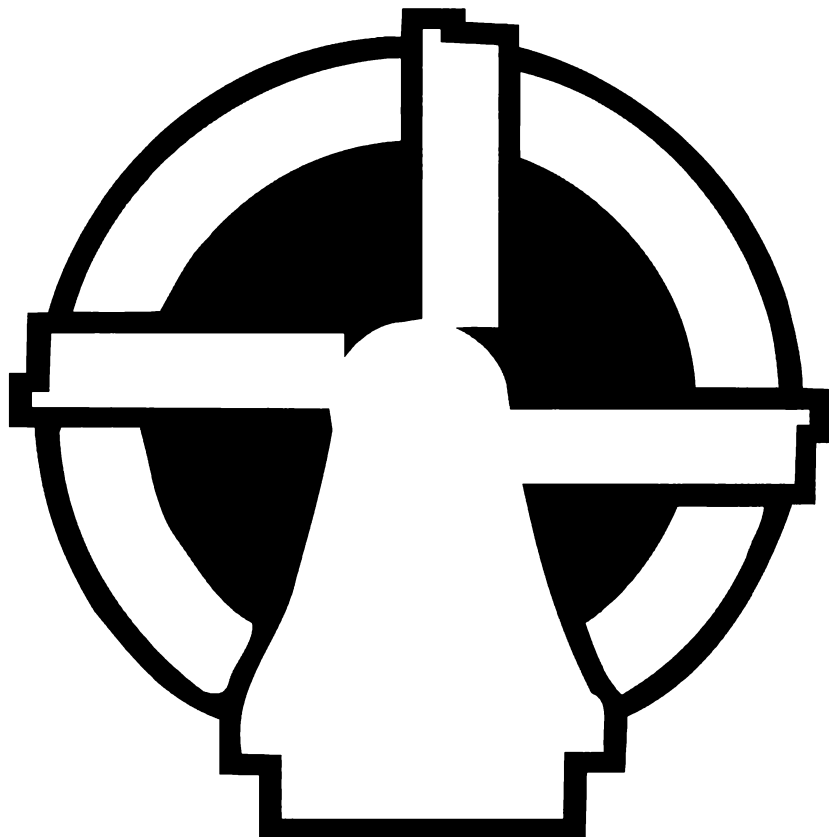
Ved billedet af hvert mindesmærke er der angivet en kort tekst med oplysninger om, hvorledes man finder krigergraven eller monumentet og kort om hvem og hvor mange der ligger begravet. Her burde kørselsvejledningen være fulgt op med et kort og en angivelse af den præcise placering. Hvad angår oplysningerne om gravsteder, så oplyser de med enkelte undtagelser ikke meget mere, end hvad læseren selv kan se på billedet eller opleve på stedet. Det gælder f.eks. mindestenen over P. Jørgensen i Glücksborg. Det kan jeg måske leve med, Værrer er det, når man f.eks. nævner en person som generalmajor Schleppegrell uden andre oplysninger, selv om der faktisk er plads til yderligere oplysninger. Det er særlig beklageligt, når teksterne er lavet af lokalhistoriens grand old man, Verner Bruun, som med sit kendskab til Sønderjylland og Sydslesvig ville være i stand til at levere vidende og interessante tekster om de mange spørgsmål, der dukker op under gennemlæsningen af CD'en.

Det tilhørende hefte er et udprint af CD'en. Umiddelbart betyder dette, at billederne er af meget dårlig kvalitet. Værrer er det imidlertid, at man ikke har taget højde for, at der er tale om to vidt forskellige medier. Derved falder de ekstremt kortfattede tekster yderligere igennem, da man alt andet lige forventer mere tekst og uddybende forklaringer på tryk end på skærmen.

Indholdsmæssigt er CD'en for tynd, mens den rent betjeningsmæssigt og teknisk forudsætter en edb-kompetence, der ikke nødvendigvis er til stede hos brugerne. Jeg synes, at Pædagogisk Fond har gjort den gode sag en bjørnetjeneste med udgivelsen af »Danske krigergrave i Sydslesvig«.

kf

GRÆNSEFORENINGEN

For 100 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke Årbog.
Ring eller skriv efter Grænseforenin-

gens brochure: Postboks 9074, Grænseforeningen, Peder Skrams Gade 5, 1022 Kbh. K.
Telefon: 33 11 30 63.
Du er også velkommen til at kontakte din lokale formand:

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

Gravmindernes symbolik

Bagsiden
om
forsiden

Danske kirkegårde er over de seneste mange år forandret ganske væsentligt. Hvor der tidligere var store familiegravsteder med pompøse og meget kunstnerisk udformede gravminder, er en stor del af kirkegårdene i dag udlagt i græs, hvor små, helt enkle sten bærer navn og årstal for den person, hvis urne står under stenen.

Gravmindernes udformning gennem tiderne er det værd at dvæle lidt ved. For ligesom en nekrolog er skrevet over en afdød, så er den skrevet for familien. På samme måde er det med gravsten og symbolerne på stenene. De fortæller, hvad familien har behov for at fortælle samtiden og eftertiden - og måske endda behov for at fortælle sig selv.

Når krigsmindesmærker er udformet som himmelstræbende søjler, får de beskueren til at glemme, at stenene er rejst over massegrave, hvor soldaterne inden var lagt ud som til en vildtparade. For søjlen siger »til Himlene rækker din mis-kundhed Gud« og giver trøst til efterladte ved tanken om, at også deres søn faldt for sit land og sin konge. På samme måde er det med korsene på gravene. Kristus bar sit kors til graven. Den afdøde, som hviler under dette kors, har også haft sit at bære.

Korsene var almindelige i sidste halvdel af det 19. århundrede. Først som jernkors, hvoraf der nu er meget få civile tilbage, og senere i marmor eller granit. Det er dem, der endnu står på kirkegårdene. De fortæller ikke alene om afdøde, men også om en dybt troende familie der, ligesom den korsfæstede, har båret de pålagte byrder.

Der hviler en helt anderledes barnetro over gravmælet med englen med de udbredte vinger. Her fornemmer man aftenbønnens ord »dig beder jeg om at kalde din Englehær på vagt«. Og for den ægtemand, der har rejst et sådant gravmæle over sin hustru, er trøsten for ham og de

efterladte børn ligefor: Englen skærmer hende dag og nat.

Senere - i begyndelsen af forrige århundrede og næsten helt op til Anden Verdenskrig - blev symbolerne indgraveret på stenene. Det kunne være liggende kors, somme tider omkranset af palmegrene. Her er henvisningen til Jesus' indtog i Nazareth, hvor befolkningen, vinkende med palmegrene, tog imod ham.

Fra den periode kendes også olielampen, enten indgraveret eller stående på stenen. Afdøde har fået den sidste olie! Tro, Håb og Kærlighed er også et ofte benyttet symbol fra den tid og langt senere; men om det er troen på og håbet om en dag at mødes i kærlighed med afdøde, eller om der tænkes på slutningen af Paulus' 1. brev til Korinterne, »Så bliver da tro, håb og kærlighed, disse tre; men størst af dem er kærlighed« får stå hen.

Derefter begyndte perioden med hvide duer på gravstenene. Der er meget få af dem tilbage i dag. Men det kan ikke undre, at duen med oliegrenen, duen der kommer med fred, blev meget yndet under krigen. Her var en måde at ønske ikke blot fred for afdøde; men også fred for hele landet, uden at det på nogen vis var anstødeligt derfor en besættelsesmagt.

Med duen synes det som om, man tog afsked med hele den religiøse side af symbolikken og gik over til den verdslige. Nu er det kaptajnen, der stævner ud på havet med et relief af et skib på sin gravsten, og det er bonden, der har sat sit plovspand. I Lysabild blev flere af de gamle slægter i 1970'erne lagt i graven under sten, hvorpå gårdens boelsmærke var hugget ind. Og dette århundrede har set noget, der minder om votivgaver i form af havelamper, der lyser om natten, og figurer af dværge og nisser.

Anne-Birgit Willumsen